

Vechtplassen

8

het lange land

'Wat bewoog deze lieden om zo'n arbeid te ondernemen, in wedstrijd met hun burenen? Het is de vrijheid die ze zochten, pacht in plaats van horige verplichtingen, de zelfstandigheid in plaats van de onderworpenheid. De vrijheid zoals die zich in West- en Midden Nederland ontwikkelde door de structuur van het slagenlandschap gedurende twee à drie eeuwen, kwam in Frankrijk en Rusland ineens, als revolutie.'

J.T.P. Bijhouwer, *Het Nederlandse Landschap*, 1977.

KARAKTERISTIEK

Begrensd door strakke historische lijnen strekt zich ten oosten van de Vecht een grootschalig veenontginningslandschap uit. De Weersloot-Hollandse Rading is de oude scheiding tussen Holland en Het Sticht en deelt twee verschillende landschappen: de Loosdrechtse turfontginningen met de veer- en waaivormige verkaveling en de Oostvechtse veenontginningen met extreem lange, opstreckende percelen.

Karakteristiek voor de Oostvechtse ontginningen zijn de lange, doorgaande kavels en het stelsel van dwarskaden die de opeenvolgende ontginningsstadia laten zien. De met de ontginning opschuivende, ‘wandelande’ dorpen hebben zich in de 16de eeuw aan de laatste dwarskaden gefixeerd (Tienhoven, Westbroek en Maartensdijk). Mede door de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie met haar inundatiegebieden hebben zich hier geen grootschalige droogmakerijen voorgedaan, op de Bethunepolder na. De forten op de kruisingen van de ontginningslijnen met de zijkaden van de verschillende ontginningsblokken vormen de zichtbare elementen van de waterlinie.

De meest oostelijke ontginning, op de hier dicht aan het oppervlak komende zandondergrond, is door de latere aanleg van buitenplaatsen in een coulissenlandschap van afwisselend bos- en weidestroken omgevormd. Hierdoor is een geleidelijke overgang naar de Heuvelrug ontstaan. De verkeersbundel Utrecht-Hilversum markeert het contrast tussen de lange open gezichten van Westbroek en het meer verstedelijkte gebied van Groenekan en Maartensdijk. De Gageldijk markeert de huidige stadsrand van Utrecht, van waar het open weidelandschap zich uitstrekt tot aan 't Gooi. De overgang van veen naar de hogere zandgronden is hier nog bijzonder gaaf te noemen.

HOOFDSTRUCTUUR

- Extreem lange opstreckende verkaveling van Westbroek en omgeving.
- Verre, open gezichten in contrast met stedelijke noordrand van Utrecht.
- Opgeschoven boerderijlinten dwars op verkaveling.
- Verkeersbundel Utrecht-Hilversum.
- Overgangsgebied Heuvelrug met coulissenlandschap.
- Weersloot-Hollandse Rading als historische grens tussen Sticht en Holland.
- Inundatiegebied Nieuwe Hollandse Waterlinie met forten aan de randen.

GESCHIEDENIS

Tot 1000 • Prehistorische bewoning op dekzandruggen

Over het meest oostelijk deel van het Hollands-Utrechts veengebied, grenzend aan de Heuvelrug, is voordat het in cultuur werd genomen weinig bekend. De Vecht is ruim vierduizend jaar geleden ontstaan als aftakking van de toen al duizend jaar bestaande Oude Rijn. Vanaf die periode is ten oosten van de Vecht onder natte

Boven • De Westbroekse Watermolen en de Buitenwegse molen.

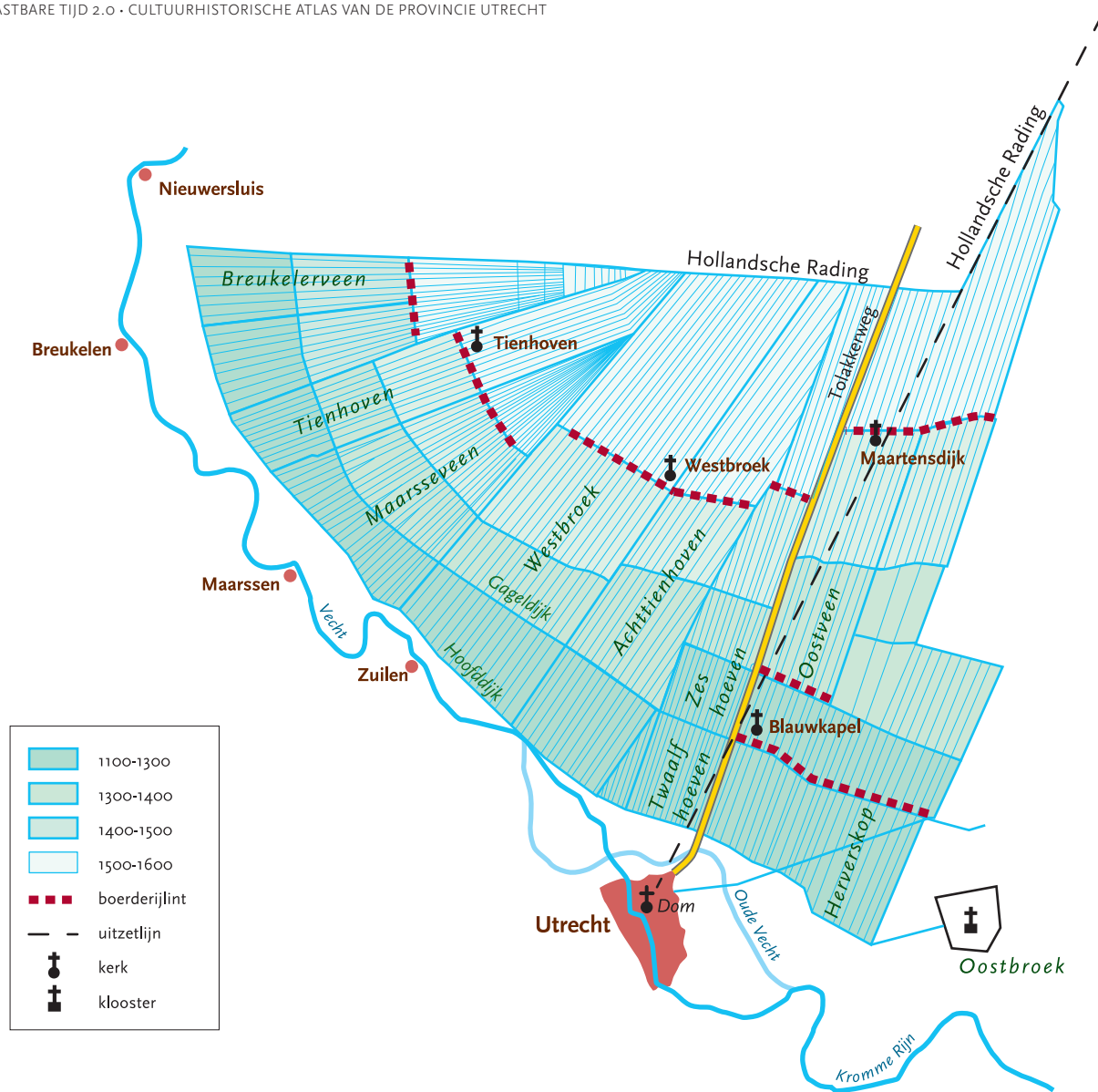
Links • De in een taartpunt samenkomende verkaveling van Maarsseveen tussen de ontginningen van Tienhoven links en die van Westbroek rechts. De Nedereindse Vaart tussen Maarsseveen en Westbroek eindigt op de Hollandse Rading die in 1352 als grens tussen Holland en Het Sticht was getrokken.

omstandigheden een meters dik hoogveenpakket gevormd. Aan de voet van de Heuvelrug heeft het veen de pleistocene dekzanden overdekt met een laag die naar het oosten toe steeds dunner werd. Hier ligt het dekzand vrij dicht onder het veenoppervlak. De veengroei heeft de hogere delen van de Heuvelrug nooit bereikt.

Acht- tot tienduizend jaar geleden, nog voor de veengroei, woonden er al mensen in het gebied van de Vechtplassen. Het waren jagers en verzamelaars die voor het opslaan van hun kamp de hogere en drogere dekzandruggen opzochten. Onder het veenpakket kunnen dan ook sporen van bewoning uit het Mesolithicum worden aangetroffen. Hier en daar komt het dekzand door het veen aan de oppervlakte, zoals in de polder De Kooi onder Westbroek, waar bewoningssporen zijn gevonden. Vondsten zijn vuurstenen werktuigen, stenen bijlen en botmateriaal. Meer is er vooraansnog niet aangetroffen, maar het is aannemelijk dat er op diverse plaatsen op de dekzandruggen bewoning is geweest. Verwacht wordt dat de resten onder het veenpakket over het algemeen goed zijn geconserveerd.

1000-1600 • De opstreckende veenontginningen

Het heeft bijna vijfhonderd jaar geduurd voordat het hoogveen-gebied tussen de rivier de Vecht en 't Gooi in cultuur was gebracht. Vanaf de Vecht werd dit grote moeras ontgonnen in lange kavels die steeds verder werden doorgetrokken. De ontginningen hadden geen vaste dieptemaat, maar een vrije opstrek zonder vooraf bepaalde achtergrens. Toen men de Gooise zandgronden had bereikt, hadden de langste percelen een lengte van zeven tot twaalf kilometer! Opvallend is dat deze, voor het veen typerende strookontginning in dezelfde vorm is doorgezet tot in de zandige gronden van de Heuvelrug (De Bilt).

Ontginning van het Vechtplasseengebied. Tussen 1100 en 1600 is veengebied ten oosten van de Vecht tot aan 't Gooi in lange, opstreckende verkaveling ontgonnen. Dat gebeurde onder meer door de monniken uit het klooster Oostbroek (vergelijk Westbroek!). Het tempo van de ontginning verliep vrij traag en was per blok verschillend. Vandaar dat de boerderijlinten niet keurig in één lijn liggen, maar onderling verspringen.

Strakke begrenzingen

De afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 was een geniale zet van de bisschop. Hierdoor konden niet alleen de komgronden in het Kromme Rijngebied ontgonnen worden, maar ook de moerassen ten oosten van de Vecht. Door de afdamming zakte het waterpeil in de Vecht en werd afwatering van het veengebied op de rivier gemakkelijker.

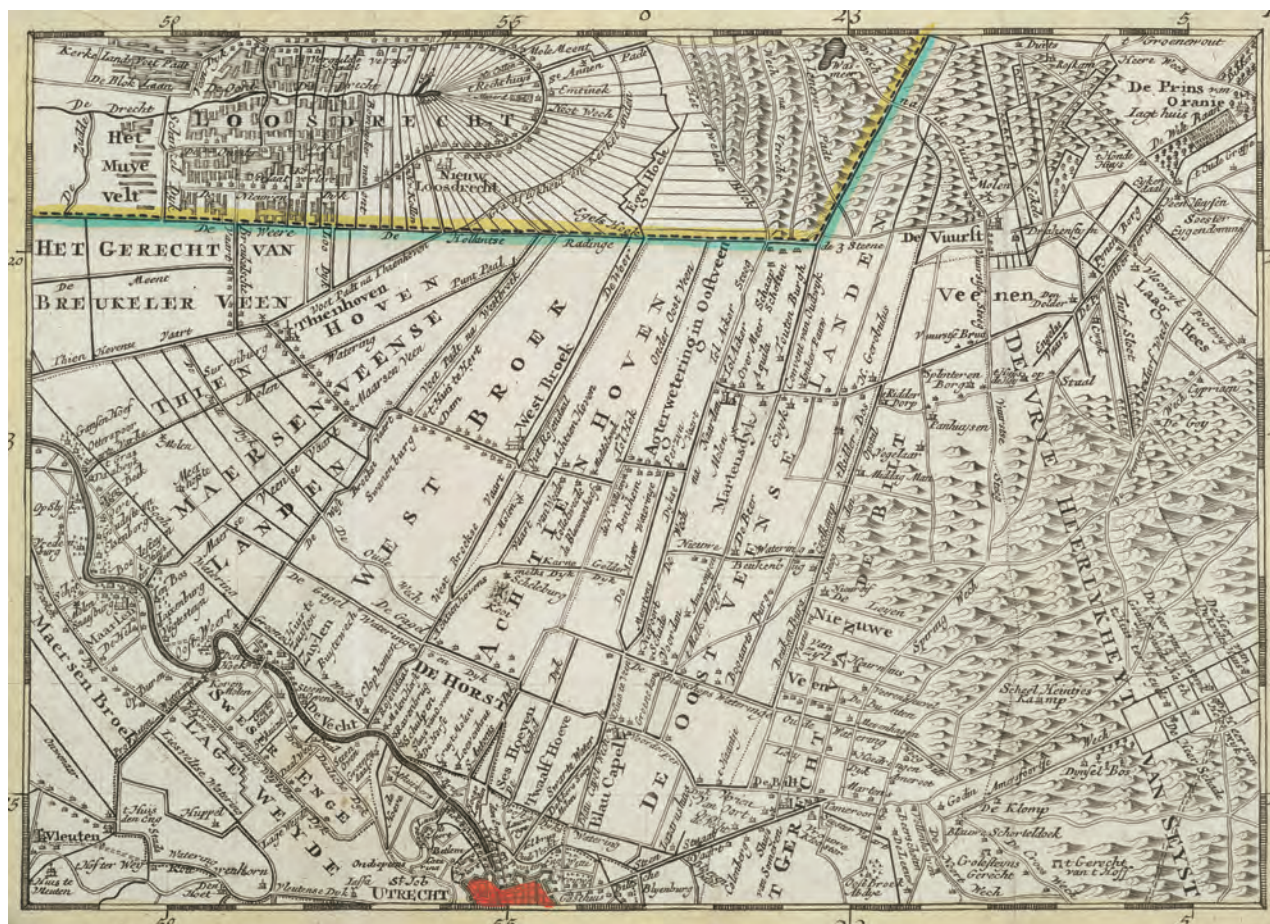
De ontginning moet aanvankelijk onder centrale regie hebben gestaan, waarbij het klooster Oostbroek bij De Bilt een belangrijke ontginnersrol vervulde. Vanuit dit klooster werd langs de oostelijke Vechtoever in één lange, doorlopende lijn de Hoofddijk met een wetering aangelegd, tot aan De Klop bij de Vecht. Haaks erop werd als afwateringswetering van het veengebied de Klopvaart gegraven. Vervolgens werd in rechte lijn de Hoofddijk doorgetrokken met de Groeneweg en de Zogwetering, tot aan een oude meander van de Vecht bij het huidige Tienhovensch Kanaal. Deze eerste ontginningbasis is ten slotte met de Scheendijk (voorheen Zogdijk) voortgezet tot aan de Weersloot, een afwateringswetering op de Vecht boven Breukelen.

Omstreeks 1280 werd de Weersloot de scheiding tussen de Oostvechtse en de Loosdrechtse ontginningen en de grens tussen Het Sticht en Holland. De Weersloot is in 1352 als Hollandse Rading naar het oosten doorgetrokken, tot aan het Gooierbos, de huidige Bosberg. Na veel onenigheid met Holland is hiermee de achtergrens van de veenontginning vastgelegd. Als scherpe grens tussen het veengebied en de oostelijk gelegen zandgronden van de Heuvelrug werd in 1470 de 'Rade Gruppel' uitgezet, de huidige Eyckensteinse Laan. In 1535 eigende de Hollandse graaf zich het noordelijke hoogveen toe. De huidige oostgrens van de gemeente Baarn was toen de grens tussen Holland en het Sticht.

Opschuivende ontginningssassen

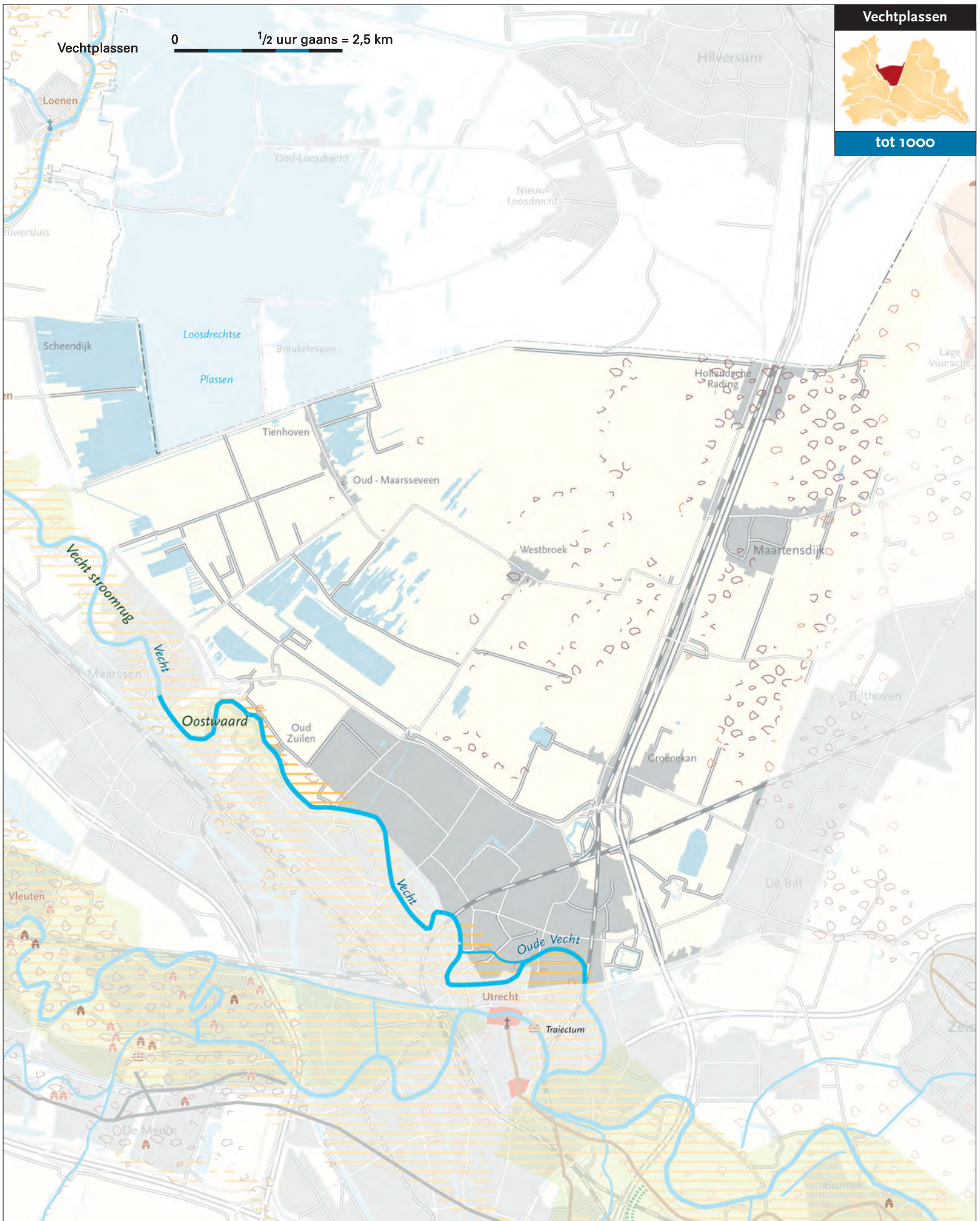
De Hoofddijk (hoofd = hoeve), waarvan een deel nog te herkennen is in het tracé van de Kardinaal de Jongweg en de Huizingalaan, werd omstreeks 1125 opgeworpen als de basis voor de noordwaartse ontginning. Als achterkade van deze eerste verkaveling werd in een tweede doorlopende lijn de Blauwkapelse Weg-Voordorpse Dijk-Gageldijk-Veenkade-Kalverstraat aangelegd. Deze kade werd benut

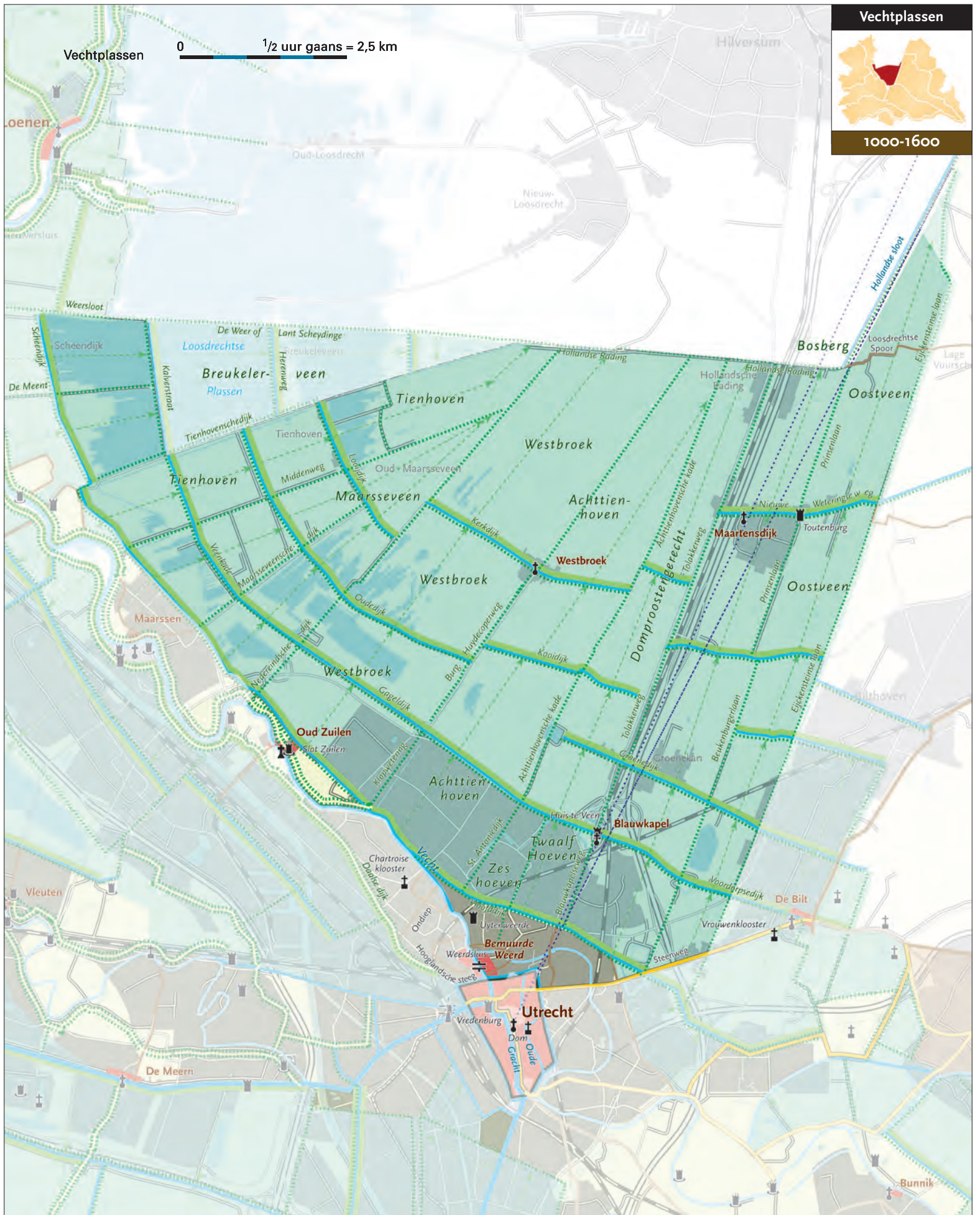
als vertrekpunt voor de tweede ontginningsslag. Aan de noordzijde daarvan werden boerderijen gesticht. Op de kruising met de Tolakkerweg, de oude weg Utrecht-Hilversum, moet kort na de ontginning van het gebied het al lang verdwenen Huis te Veen zijn gebouwd. Als oudste kern in het veengebied ontstond hier Voordorp, dat na de bouw in 1451 van een slotkapel Blauwkapel (naar het blauwe interieur) is gaan heten. Omstreeks 1275 was de achtergrens van de tweede slag bereikt: de Bisschopswetering met daarlangs de Ruigenhoeksedijk-Groenekanseweg als achterkade. Met een derde ontginningsslag werd omstreeks 1350 de Nieuwe Wetering bereikt; een vierde volgde in de 15de eeuw met de Maartensdijk. Met de aanleg van nieuwe dwarskaden schoven ook de bewoningslinten op richting 't Gooi. Uiteindelijk bereikte men in de 16de eeuw na vier of vijf ontginningslagen de Gooise achtergrens. De 'wandelende dorpen' kwamen tot stilstand. Langs de laatste ontginningsbases ontstonden de lintdorpen Maartensdijk (parochie in 1555), Westbroek (parochie in 1477), Oud-Maarseveen en Tienhoven. De bewoning van het gebied in de vorm van tweezijdige linten werd hier geconcentreerd, vanwege de aanwezigheid van een strook dichter aan het oppervlak gelegen zand als stevige ondergrond.

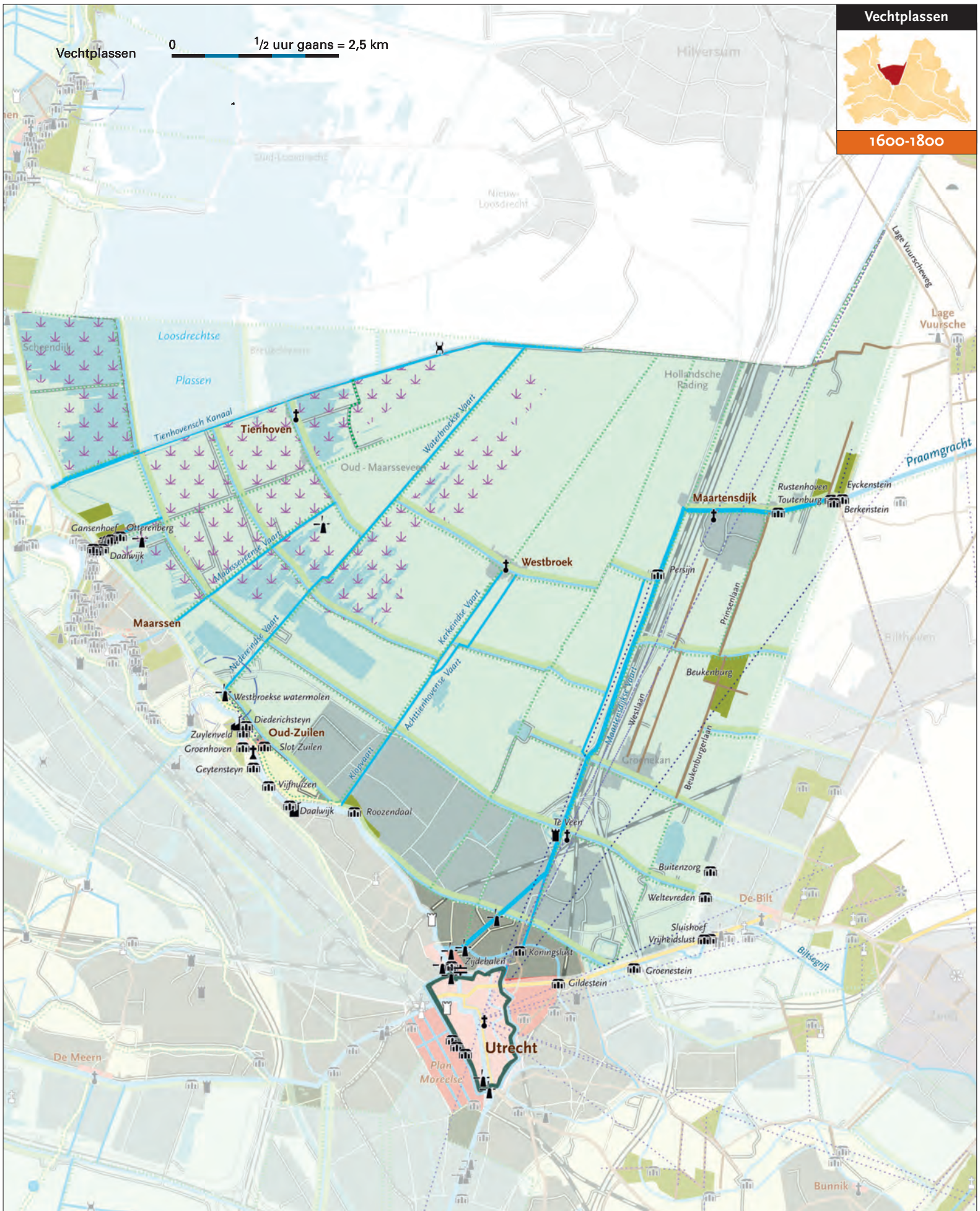

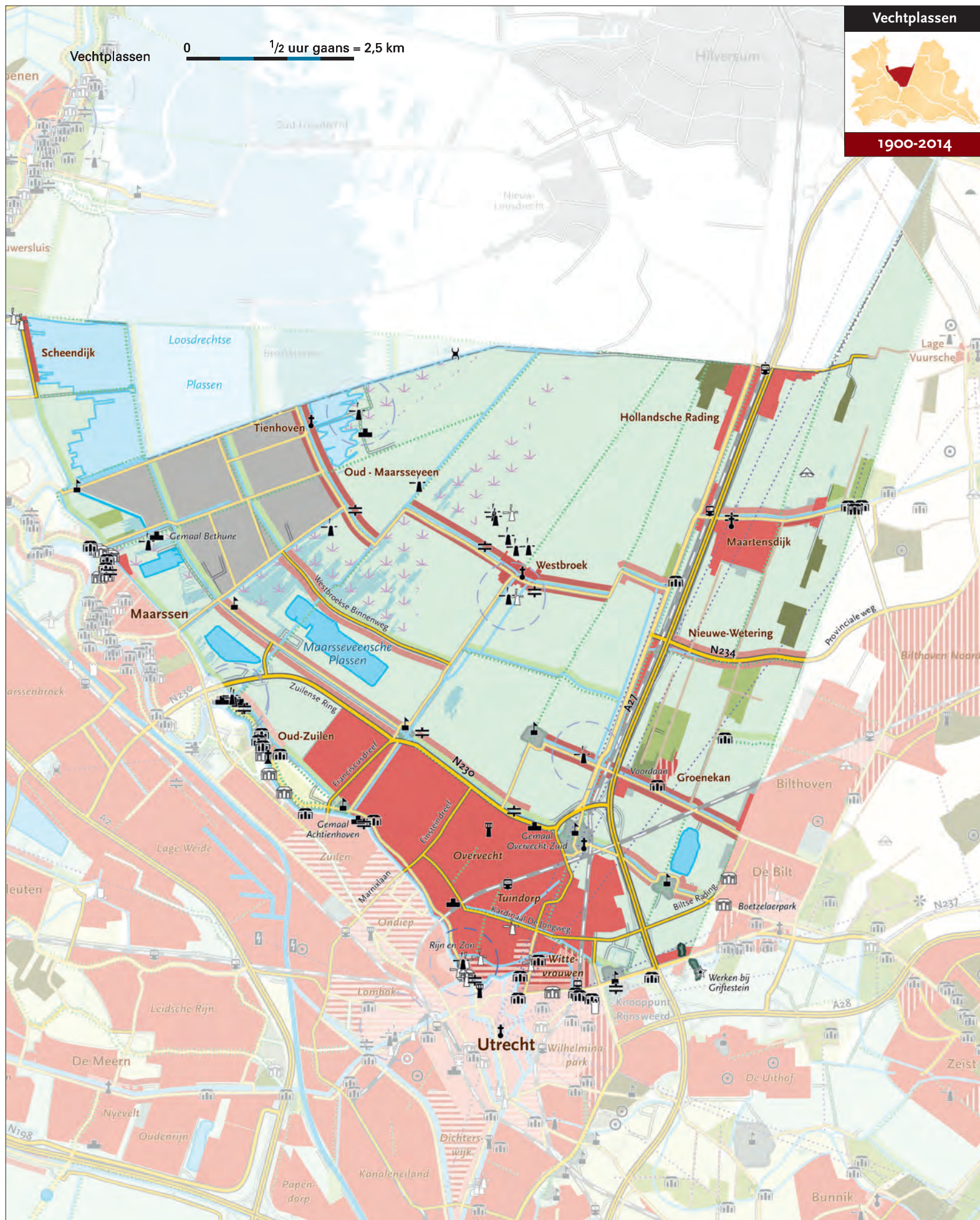
Boven • Detail van een kaart van het Westbroekse boerderijlint uit 1603 door Jan Rutgersz. van den Berch. Met de bouw van de kerk van Westbroek werd in 1467 begonnen, kort na de aanleg van het ontginningswetering en -kade. Links op de voorgrond de Kerkeindsche Vaart.

Onder • Kaart uit omstreeks 1700 van de Vechtplassen en het westelijk deel van de Heuvelrug. De in 1470 uitgezette 'Veene Steeg ofte den Opstal', de huidige Eyckensteijnse Laan, is hier als rechte scheiding tussen het veen en het zand weergegeven. De vakkenstructuur van het Nieuwe Veen zou in de 20ste eeuw benut worden voor de bebouwing van De Bilt.

Vechtplassen

1900-2014

Westbroek, Achttienhoven, Domproostengerecht, Oostveen en Herbertskop

Anders dan de eerste twee ontginningslijnen, de Hoofddijk en de Gageldijk, lopen de later opgeworpen dwarskaden niet als doorgaande lijnen door de opstreckende ontginningen. Dit had te maken met het verschil in tempo van de ontginningen, die in blokken aan de ontginners waren toegewezen. De boerderijlinten maakten hierdoor een 'sprong' ten opzichte van elkaar en kregen zogenaamde bajonetaansluitingen. In sommige blokken loopt de verkaveling dood op de percelen van aangrenzende ontginningen, wat eveneens wijst op tempoverschil.

Doorgaande kavellijnen hebben alleen het blok Westbroek van de abdij Oostbroek en het Oostveen van het Domkapittel. De verkaveling van Oostveen gebeurde in lange percelen evenwijdig aan de Tolakkerweg (tolheffing vanaf 1535). Het Domkapittel heeft deze kaarsrechte weg uitgezet op haar Utrechtse toren.

Het blok Achttienhoven van het kapittel van Sint Jan volgde de kavelrichting van Westbroek. De Twaalf en de Zes Hoeven van het Domproostengerecht volgden de kavelrichting van het Oostveen. Vanwege verschil in kavelrichting konden niet alle percelen van deze tussenblokken doorgetrokken worden. Ze liepen dood op de Sint Anthoniedijk, genoemd naar het Anthoniegasthuis (1435) bij

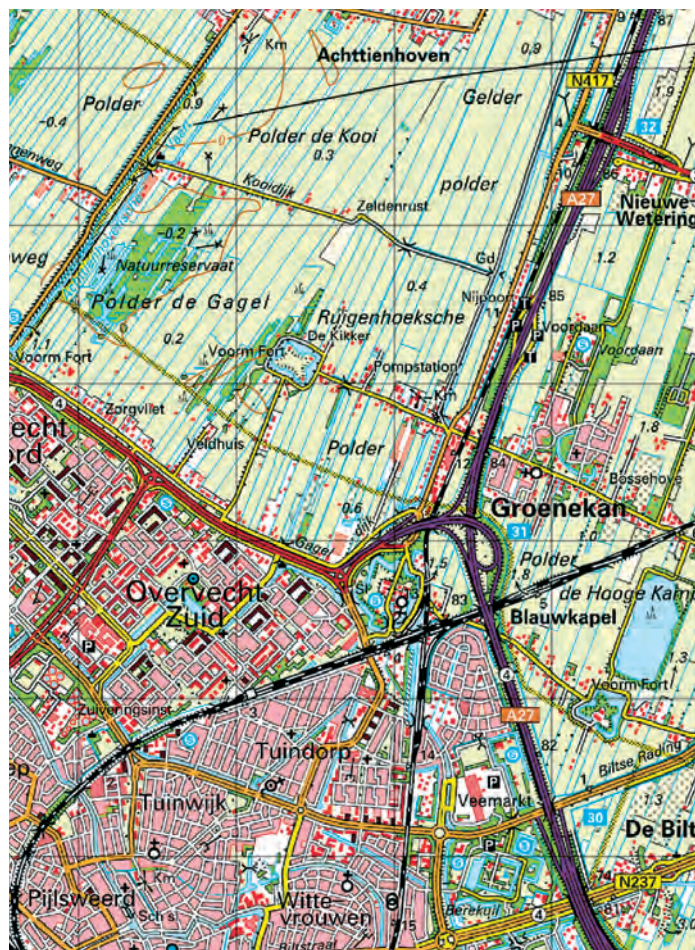
Turfwinning in het Breukelerveen, aquarel van H. van Brussel uit 1806.

de Rode Brug aan de Vecht. Gezien het onregelmatige verloop van deze dijk, inclusief de Achttienhovensche Kade in het verlengde ervan, moet hier sprake zijn geweest van een natuurlijke oorsprong, mogelijk een voormalig veenstroompje.

Links • Omgeving Blauwkapel. Topografische kaart 1850. De uit omstreeks 1125 daterende Hoofddijk als basis voor de noordelijke ontginningen is nog een geïsoleerd boerderijlint.

Rechts • Omgeving Blauwkapel. Topografische kaart 2000. Utrecht is uitgebreid tot de Gageldijk, het Zwarte Water is in Tuindorp opgenomen en de Tolakkerweg is tot verkeersbundel verbreed.

De verspringing van de boerderijlinten tussen Achttienhoven en Achterwetering in het Oostveen duidt op het tempoverschil tussen de verkavelingsblokken.

De Vecht met haar buitenplaatsen Middenhoek en Nieuwerhoek. Haaks daarop het veenriviertje de Drecht als ontginningsbasis van Loosdrecht. Langs de Drecht loopt de Bloklaan als zijkade van het links gelegen Loenderveen. In de as van deze weg is in 1844-1847 Fort Spion gebouwd.

In dit gebied is de typische verspringing van de dwarskaden in de blokken goed zichtbaar. De Groenekanseweg met de Bisschops-wetering zet zich niet voort in het blok Achttienhoven, maar verspringt in de noordelijker gelegen Kooijdijk. De Kerkdijk van Westbroek in het Domproostengerecht verspringt noordwaarts. In het zuidoosten is de begin 14de-eeuwse ontginning Herbertskop nog een stukje verder doorgezet tot aan de kruising van de Steenstraat met de Blauwkapelse Weg. Daar ontstond De Bilt.

Tienhoven, Maarsseveen en Breukelerveen

De grote taartpunt tussen de Nedereinsche Vaart als de zijgrens van Westbroek en Weersloot is verkaveld in drie eenheden: het blok Tienhoven (= tien hoeven) trok zijn grenzen rechtdoor, zodat Breukelerveen en Maarsseveen aan weerszijden klem raakten in een punt tussen de bestaande grenzen. De verkaveling in de punt van Breukelerveen werd zo smal dat in 1552 werd besloten om de kavels daar een kwartslag te draaien. De verkaveling van Tienhoven, Maarsseveen en Westbroek liep aanvankelijk gelijk op, gezien de doorgaande lijn van de (derde) ontginningsbasis, de Oudedijk-Westbroekse Binnenweg. De Oudedijk is nu gedeeltelijk verdwenen door de aanleg van de Bethunepolder.

De vierde en laatste dwarskade verspringt tussen het Breukelerveen (Herenweg) en de blokken Tienhoven en Maarsseveen (Looijdijk), waar respectievelijk rond 1500 en 1540 een lintbebouwing ontstond. Oud-Maarsseveen kreeg een kapel. Tienhoven werd pas na de Reformatie bediend met een eigen kapel.

Mijnden, Muyevelde en Loosdrecht

De Loosdrechtse ontginning ten noorden van Weersloot vertoont een geheel ander patroon. Hier was niet alleen de Vecht de ontginningsbasis, maar ook het veenriviertje de Drecht, dat bij de Mijndense sluis in de Vecht uitmondt. Vanuit de Vecht bij Oud Over werd van meet af aan het Loenderveen als turfwinningengebied ontgonnen in drie kilometer lange percelen. Alleen tussen de Drecht en de Bloklaan werd vanaf het veenriviertje een strook grond ontgonnen. Tussen de Drecht en de Weersloot kwam de ontginning van Mijnden tot stand en daarna die van Muyevelde achter de Muyevelde Wetering, een natuurlijke zijtak van de Drecht. De Veendijk/Schinkeldijk was de achtergrens van de beide Vechtse ontginningen. Vanaf omstreeks 1300 volgde de ontginning van Loosdrecht, dat toen in het bezit van Holland is gekomen.

1600-1800 • Turfwinning

Het veen in de Vechtplassen was van hoge kwaliteit. Al vroeg, in de 14de eeuw, was het land in het noorden in cultuur gebracht met het oog op turfwinning. Aan het begin van de 17de eeuw werd de turfwinning grootschalig aangepakt vanwege de toenemende vraag uit Amsterdam. Grote veenplassen bij Loosdrecht en Ankeveen waren hiervan het gevolg in het midden van de 18de eeuw. Ondanks ophoging van de grond met Amsterdams stadsvuil verdwenen een eeuw later het riviertje de Drecht en de Schinkeldijk vrijwel geheel in de Loosdrechtse Plassen. Ook de Weersloot loste in het water op. Slechts kleine stukjes land geven de oude lijnen nog aan. Van het Breukelerveen verdween bijna de gehele verkaveling. Slechts een smalle strook van de tweede ontginningsbasis, de Oudeweg (nu Kalverstraat) en het lintdorp Breukelerveen met een stukje achterland bleven over. Ook in Westbroek en in Achttienhoven werd turf gewonnen. Bevreesd voor wateroverlast bij de

stad verboden de Staten van Utrecht in 1790 verdere turfwinning in Westbroek. Het Oostveense gebied bleef weidegebied en moest uit overwegingen van veiligheid droog blijven.

Turfvaarten

Voor het turftransport naar Utrecht en Amsterdam werden vaarwegen aangelegd, die via sluzen in verbinding stonden met de Vecht. Daarvoor werden vaak bestaande zijsloten van de ontginningen benut, zoals de Tienhovensche Vaart, de Achttienhovensche Vaart-Klopvaart met evenwijdig daaraan de Kerkeindse Vaart, de Maarsseveensche Vaart en de Nedereindsche Vaart-Waterbroekse Vaart. Vanaf de 16de eeuw waren er plannen om een vaarroute tussen de Vecht en de Eem te graven. De bisschop van Utrecht, die het Soesterveen in ontginning had genomen, realiseerde de eerste verbinding. Langs Maartensdijk liet hij de Praamgracht aanleggen. In de tweede helft van de 16de eeuw bouwde bisschop Frederik Schenk hier zijn jachtslot Toutenburg. De Praamgracht sloot via de Maartensdijksche Vaart (voorheen de Grootte Vaart) aan op het Zwarte Water. Dit afwateringskanaal was al eind 12de eeuw gegraven als Veengraft en liep onder Blauwkapel in rechte lijn naar de Oude Vechtmeander (nu Keizersgracht). Na 1960 is het Zwarte Water grotendeels gedempt.

1800-1900 • Aanvulling en overgang

Buitenplaatsen

In het laatste kwart van de 18de eeuw werden diverse oude uithoven van Oostbroek omgevormd tot buitenplaatsen met grote parkbossen. Buitenplaatsen als Oostbroek, Houdringe en Sandwijck waren de opmaat voor het ontstaan van de Stichtse Lustwarande op de Heuvelrug. Het vrijkomen van veel grootgrondbezit van de geestelijkheid na 1640 in het Oostveen stimuleerde in deze periode de stichting van buitenplaatsen, zoals Persijn, Beukenburg, Voordaan, Rustenhoven en Eyckenstein. Binnen de middeleeuwse kavellijnen werden parkbossen aangelegd, waardoor het landschap van de veenontginning tot oosten van de lijn Utrecht-Hilversum een afwisselend open en gesloten karakter kreeg.

Kanaal en spoorlijn

Eind 19de eeuw werden de oude plannen voor een verbindingskanaal tussen de Vecht en de Eem realiteit. Tussen 1836 en 1869 werd de Tienhovensche Vaart verder verbreed tot kanaal. De nieuwe vaarweg is vervolgens nog een stukje richting Hilversum doorgetrokken, totdat de provincie in 1882 besloot geen geld meer daaraan uit te geven. Daarmee was de toekomstige verbinding met de Eem definitief voorbij. Voorrang kwam te liggen bij de verdere uitbouw van het spoorwegennet met onder meer de aanleg van de lijn Utrecht-Hilversum in 1874.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

Een belangrijke ingreep in de 19de eeuw was de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Op de ontginningsbases werden forten gebouwd die de droogblijvende scheikaden van de ontginningen moesten beschermen. Voorbeelden zijn de forten De Klop en Tienhoven op de Hoofddijk, de forten Voordorp, Blauwkapel, De Gagel en Maarsseveen op de Gageldijk en Fort Ruigenhoek op de Groenedijk. Omringd door water is in de Loosdrechtse ontgin-

Het Westbroekse boerderijlint aan de Kerkdijk met de uitgeveende strook-ontginning van polder Westbroek.

Ten westen van de Eyckensteinse Laan ligt de gelijknamige buitenplaats. Na de aanleg omstreeks 1780 is een lange, schuin in oostelijke richting lopende zichtas op de kerk van Zeist getrokken, de huidige Gezichtslaan in Bilthoven. Het gaat om de laan uiterst rechtsvoor.

Fort Blauwkapel uit 1818 in de as van de oude weg Utrecht-Hilversum. Op de achtergrond de lange strookverkaveling tot 't Gooi.

ning op het Bloklandse acces het kleine Fort Spion aangelegd. Fort Blauwkapel heeft de oude dorpskern opgenomen en is nu aan alle kanten ingepakt door auto- en spoorwegen. Ruigenhoek ligt als een eiland in de uitgestrekte veenontginning.

Bethunepolder

In 1887 is de uitgevende Bethunepolder drooggevallen. Door sterke kwel vanuit 't Gooi moest hier een kleinschalige afwatering met intensieve verkaveling aangelegd worden. Het was de laatste droogmakerij in de provincie. Verdere pogingen tot landwinning werden door de Nieuwe Hollandse Waterlinie gefrusteerd. Het gebied moest snel onder water gezet kunnen worden. Ook de hoge

kosten en geringe opbrengsten deden van verdere plannen voor droogmakerijen afzien. Ten slotte was het de na 1920 opkomende recreatie- en natuurbescherming die elke exploitatie tegenhield. Nu wordt de polder als recreatiegebied ingericht.

1900-2014 • Stedelijke invloed

Begin 20ste eeuw verstedelijkte het gebied ten noorden van Utrecht en De Bilt. De oude verkaveling en de dwarskaden in De Bilt werden benut als stratenpatroon voor nieuwe woonbuurten. Op de plek van het vroegere Vrouwenklooster Oostbroek ten zuiden van De Bilt werd in 1890 een bescheiden villapark (Kloosterpark) ingericht. In 1893 vestigde het Koninklijk Nederlands

Tuindorp, aangelegd tussen 1927 en 1940, wordt doorsneden door het eind 12de-eeuwse Zwarte Water. Linksboven is de Utrechtse binnenstad.

Meteorologisch Instituut (KNMI) zich op de voormalige buitenplaats Het Klooster.

Omstreeks 1930 ontstond aan de noordkant van Utrecht Tuindorp als nieuwe woonwijk en lintbebouwing langs de weg naar Hilversum. Tussen 1959 en 1966 werd Utrecht verder uitgebreid met het grootschalige Overvecht, dat op een opgespoten zandvlakte in carrés werd aangelegd met open strookbebouwing in ruim groen. Langs de Gageldijk ontwikkelde zich een nieuwe stadsrand. Zandwinning voor Overvecht heeft tot de vorming van de Maarsseveensche Plassen (1969) als recreatiegebied geleid. Landschapsarchitect Hans Warnau was de ontwerper van het recreatieterrein. Het uitloopgebied van de stad Utrecht ten noor-

den van de Gageldijk is inmiddels al behoorlijk getransformeerd tot Noorderpark.

De verstedelijking van Maartensdijk heeft ten zuiden van de Dorpsweg plaatsgevonden, die van Hollandsche Rading in beperkte mate ter weerszijden en evenwijdig aan de Tolakkerweg. De boerderijlinten van Westbroek en Maarsseveen hebben hun karakter nog goed behouden. De scheiding tussen de landschappen van Westbroek en Maarsdijk, ingezet met de spoorlijn, is door de aanleg van de A27 in 1970 in hoge mate versterkt. Recentelijk is in het open polderland dwars op de kavels een ontsluitingsweg aangelegd voor enkele nieuwe boerderijen.